

FEDIR SLUSARENKO
AKADEMIKER W. P. BUZESKUL ALS HISTORIKER
(1858 — 1931)

ФЕДІР СЛЮСАРЕНКО
АКАДЕМІК
В. П. БУЗЕСКУЛ, ЯК ІСТОРИК
1858 — 1931

*Відбитка з Наукового Збірника т. III
Українського В. Університету в Празі*

ПРАГА 1942

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ
DRUCKEREI DES PROTEKTORATES BÖHMEN UND MÄHREN IN PRAG
ДРУКАРНЯ ПРОТЕКТОРАТУ ЧЕХІЯ Й МОРАВА В ПРАЗІ

FEDIR SLUSARENKO
AKADEMIKER W. P. BUZESKUL ALS HISTORIKER
(1858 — 1931)

ФЕДІР СЛЮСАРЕНКО

АКАДЕМІК
В. П. БУЗЕСКУЛ, ЯК ІСТОРИК
1858 — 1931

*Відбитка з Наукового Збірника т. III
Українського В. Університету в Празі*

ПРАГА 1942

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ
DRUCKEREI DES PROTEKTORATES BÖHMEN UND MÄHREN IN PRAG
ДРУКАРНЯ ПРОТЕКТОРАТУ ЧЕХІЯ Й МОРАВА В ПРАЗІ

Владислав Петрович Бузескул народився р. 1858 у с. Попівці на граници Ізюмського й Куп'янського повітів на Харківщині. Походив із румунської військової родини. Дитячі роки (від 4-х до 8-ми) прожив у с. Закаменці на березі Айдара у Старобільському повіті Харківщини. Домашнім учителем був у нього німець Арльдт, який сам захоплювався літературою й історією і це захоплення прищепив своєму учневі.

В рр. 1868—1876 Бузескул вчиться в харківській 2-й гімназії. У своїх споминах¹⁾ Бузескул згадує український колорит Харкова в ті й в пізніші роки. Він пишається тим, що з харківської 2-гої гімназії повиходили деякі визначні люди, як от учені І. І. Мечніков та акад. В. В. Заленський і відомий, видатний артист-маляр Семирядський. З учителів згадує І. О. Мандельштама, що потім був професором у гельсінгфорзькому університеті, а в гімназії тоді викладав німецьку мову. Історію викладав Одарченко, видатний, дуже красномовний учитель, людина взагалі надзвичайних здібностей.

Із учителів класичних мов згадує Н. Є. Скворцова, який читав Софокла, не звертаючи великої уваги на граматику, а тільки на загальний зв'язок і відтінки мови. За тої доби влаштовувалися в гімназії літературно-музичні ранки й вечірки, на яких учні м. і. деклямували уривки з класичних авторів, з творів російських і навіть українських. Так учень Олексенко деклямував із пам'яті оповідання Квітки або Стороженка. Були учителями два чехи-класики: Ф. О. Тауль — »ідеаліст« і І. В. Канський — »матеріяліст«; останній викладав грецьку мову й читав Тукидіда, звертаючи увагу в біографії Тукидіда головно на те, що цей мав копальні.

1) В. Бузескул: Образы прошлого. Анналы. Петербург 1922, № 2, ст. 228—246.

З інших учителів згадує Бузескул учителя рисунків, українця Д. І. Безперчого, який був учителем видатних майстрів Семирадського і Васильківського.

В гімназії 60-х років зверталося увагу на заохочення учнів до читання, на загальний розвиток, а не лише на »виучку«. Латинська мова введена була тоді з 1-ої кляси, а грецька з 4-ої. Бузескул закінчив гімназію із 2-ма класичними мовами, з золотою медалею і своїй школі дає таку оцінку:

»Гімназія дала міцні елементи знання, привчила до безнастancoї праці й розвинула цікавість до любимого предмету — історії; сам класицизм, що проводився тоді, пізніше знадобився мені при моїх студіях грецької історії.«²⁾

Зокрема відмітимо заохочення молодого Бузескула до історичного читання. Так в дитинстві, ще до вступу до гімназії, Бузескул перечитав біографію Суворова, а в 4-й клясі гімназії Історію держави Російської - Карамзіна, Богдана Хмельницького-Костомарова, Історію XVIII ст. Шлоссера.

В рр. 1876—1880 Бузескул студіює на історично-філологічному факультеті харківського університету. Харківський університет уже мав славні традиції. Його вихованці, як М. І. Костомаров, І. І. Мечніков, В. В. Заленський, І. М. Срезневський, М. І. Сухомлінов, М. М. Ковалевський, своїми науковими працями здобули велику популярність і славу. Зокрема важні для нас традиції історичної науки, які походять від видатного історика М. М. Луніна, »харківського Грановського«, що викладав всесвітню історію у 2-ій половині 30-х років і на початку 40-х років минулого століття. Цьому професорові присвятив Бузескул окрему статтю,³⁾ а рівно ж відводить йому належне місце і в своїх спогадах. Проф. М. М. Лунін зробив велике вражіння свого часу на Костомарова, свого учня. »Це був, без сумніву, пише Костомаров, один із найліпших учителів історії, які коли-небудь з'явилися у наших університетах... Лекції цього професора зробили на мене величезний вплив і утворили в моєму душевному житті рішучий поворот: я полюбив історію більш від усього і з того часу із запалом віддався читанню і студіюванню історичних книг.«⁴⁾ Бузескул наводить випадок із диспути Костомарова: коли один із опонентів (проф. Якимов), вирвавши із дисертації два пісенні вірші, зажадав од Костомарова довести, чи є тут якабудь поезія, Лунін, перше ніж сам Костомаров зібрався відповісти, засміявся і сказав: »це все одно, як би розсікти

²⁾ Там само, ст. 235.

³⁾ »Харківський Грановський« (проф. М. М. Лунін), стаття в Ж. М. Н. Пр. 1905, февр. і в »Іст. Эт.« СПБ. 1911, ст. 248—301.

⁴⁾ Автобіографія М. І. Костомарова »Літературное наслѣдіе« СПБ 1890, ст. 22. (За Бузескулом — Іст. Эт.)

чоловіка на часті й зажадати, щоб показати, де в нього душа; ні в нозі, ні в руці, ні в усі, ні в носі немає душі, а увесь чоловік є живий — з душою⁵⁾»). Однак, історична наука за доби студентства Бузескула вже не мала видатніших представників. Проф. Надлер і Петров все ж добре вводили в науку. Зате були визначні філологи й класики. Так чех В. І. Шерцль викладав порівняльне мовознавство; з початкового свого фаху був то правник, але обдарований від природи лінгвіст-поліглот, що володів мало не всіма існуючими мовами (умів навіть трохи по готентотському), магістер і доктор петербурзького університету зі східного мовознавства, р. 1884 перейшов до одеського університету. Німець О. К. Деллен, що перед тим був професором київського університету, викладав римську літературу, читав Теренція »Неautontimorutenos« і »Аннали« Тацита. Тацит приваблював Бузескула і, готовуючись пізніше до магістерського іспиту, він у липневу спеку перечитав усього Тацита,крім »діялога про ораторів« за 11 днів.⁶⁾ Студентам класичного відділу читав Деллен римські старовинності по латині. Поляк О. І. Пеховський кохався у греках; він зрозумів, кажуть, політичну економію, як прочитав »Політику« Аристотеля. Читав в університеті Платона й Тукидіда; останній приваблював Бузескула ще в гімназії. Приват-доцент Ю. Ф. Шульц читав Гомера і, крім того, Плютарха. Акрібія, точність перекладу, кон'єктури — це особливості викладів і вимог Шульца, і вправи ці були корисні для Бузескула, не кажучи вже про важливість ознайомлення із Плютархом, одним із найцікавіших істориків і моралістів античності.

Однак, найбільш теплим словом згадує В. П. Бузескул визначного філолога українського проф. Олександра Опанасовича Потебню. Крім своїх славнозвісних курсів, присвячених різним питанням літератури й мови, виступав Потебня з публічними лекціями. Одна з цих лекцій була, м. і. присвячена топографії місцевостей, згаданих у Гомера, друга була — про Квітку Основ'яненка. Зупиняється Бузескул зокрема на тому впливі й авторитеті, що його мав Потебня. До нього на слухання лекцій для удосконалення у філологічних студіях приїздили молоді вчені: Є. А. Вольтер, літовець з Петербурга, учений, що вже за доби нашого студентства висловлював українські симпатії і керував »Гуртком українознавства« при петербурзькому університеті, проф. І. І. Міккола з Фінляндії; В. І. Овсяніко-Куликовський, бувши вже професором університету, ходив до нього на лекції.

⁵⁾ Ист. Этюды, ст. 295.

⁶⁾ Образы прошлаго, ст. 241.

В цій атмосфері славних університетських традицій, науки й впливу та поваги видатних учених знайшов і Бузескул свій життєвий шлях. Уже студентськими працями він звернув на себе увагу професорів. Через рік після закінчення університету друкується його невеличка студія, присвячена Мстиславові Удатному.⁷⁾ А в цілому ця праця друкується 2 роки пізніше.⁸⁾ Це, як видно, праця започаткована ще на студентській лавці і розроблена у ґрунтовну історичну студію. Його дисертація *pro venia legendi* на тему: П а п с т в о й А р н о л ь д Б р е ш і я н с ь к и й, Х. 1884⁹⁾ а далі пробна лекція на тему: О б з о р ъ н ъ м е ц կ о й л и т е р а т у р ы п о и с т о р і и с р е д н и хъ в ъ к о въ, Х. 1885, рівно ж, як і перші праці, показують, що Бузескул не відразу став на ґрунт студіювання грецької історії, а можливо також, що ці перші теми викликані були тим, що, власне, катедри старовинної історії при університеті не було, як окремої, а входила старовинна історія у цикл викладів катедри всесвітньої історії. Як би там не було, дальніші праці майже всі, за незначними винятками, присвячені грецькій історії і почасти старовинній історії взагалі. Вже магістерська дисертація Бузескула присвячена П е р и к л о в і,¹⁰⁾ а перед нею з'явилася досить обширна студія, присвячена критиці поглядів на діяльність Перикла — німецького історика М. Дункера.¹¹⁾ Докторська дисертація Бузескула присвячена опублікованому р. 1891 трактатові Аристотеля про атенський державний устрій.¹²⁾ І перед цією працею він опублікував декілька статей і доповідів, присвячених цій найбільш тоді актуальній в науці грецької історії справі¹³⁾ Отже, своїми ґрунтовними працями, які дали йому найвищу

⁷⁾ О занятії Галича Мстиславомъ Удалымъ Ж. М. Н. Пр. 1881, березень, ст. 86—96.

⁸⁾ Князь Торопецкій Мстиславъ Мстиславовичъ Ж. М. Н. Пр. 1883.

⁹⁾ В харк. »Вѣра и Разумъ«. Передруковано під тит.: »Реформаторъ XII вѣка« в »Ист. Этюдах« (СПБ. 1911), ст. 112—155. Тема і нині не втратила актуальності, як показує праця G. W. Greenaway, Arnold of Brescia. Cambridge 1981.

¹⁰⁾ Перикль, историко-критический этюдъ В. Бузескула, прив.-доц. Имп. Хар. У-та. Харків 1889, ст. V + 418, вел. 8⁰.

¹¹⁾ Новый взглядъ на государственную дѣятельность Перикла, Ж. М. Н. Пр., 1888, квітень, ст. 449—495.

¹²⁾ Аѳинская политія Аристотеля, какъ источникъ для исторіи государственного строя Аѳинъ до конца V в. Харків, 1895, ст. VI + 484, вел. 8⁰.

¹³⁾ Θεμιστοκλъ и Эфіальтова реформа ареопага. Читано в засід. Хар. Іст. — Філ. Т-ва Ж. М. Н. Пр. 1891, липень, ст. 12—24. — Вопрос о новооткрытой Ἀθηναϊон πολιτείᾳ — Ж. М. Н. Пр. 1892, липень, ст. 142—189; 1893, травень, ст. 134—212, жовтень, ст. 450—488. Частинами прочитувалось в засід. Хар. Іст. Філ. Т-ва і друкувалось також в »Историческом обозрѣніи« (Сборн. Ист. О-ва при СПБ. У-тѣ) 1891, т. II, ст. 221—239 та ін.

університетську кваліфікацію, належить Бузескул до істориків Греції. І дальша його праця, як наукова, так і педагогічна, головним чином, має теми з грецької історії і зокрема присвячена питанням історіографічним, питанням розроблення самої науки. В цьому відношенні заслуженою славою користується його »Вступ до історії Греції«, який витримав три повні й одне скорочене видання,¹⁴⁾ перекладений на чеську мову з другого видання р. 1909¹⁵⁾ і зустрів надзвичайно прихильну оцінку у рецензентах.¹⁶⁾ Тим не менше поодинокі курси в університеті Бузескул присвячував також темам із всесвітньої історії, а зокрема присвятив декілька статей видатним всесвітнім історикам, як от Леопольдові Ранке, Генрихові Зібелеві, Альбертові Сорелеві, М. С. Корелінові.¹⁷⁾

З кінця 70-х років і до самих останніх днів свого життя Бузескул був зв'язаний із Харковом і харківським університетом, спочатку як студент, потім як кандидат професури і доцент, а потім як професор. В роках по революції був обраний членом Всеукраїнської і Всесоюзної Академії Наук. Помер в кінці червня 1931 р. Рік смерти Бузескула є також і роком 50-літнього ювілею його дуже продуктивної наукової праці. Схарактеризувати Бузескула, як історика, є завдання не легке вже з огляду на численність його праць, тому наступний огляд є лише скромною спробою такої характеристики.

Бузескул не дав ні одної праці, яка була би присвячена виключно і зокрема питанню про цілі й методи історії. Тому характеристику його, як історика, треба складати на підставі розсіяних у його творах вказівок, а також на підставі розгляду самих його праць. Зокрема корисні вказівки, щодо поглядів його на історію й історичну працю, — знаходяться в працях, присвячених оцінці всесвітніх істориків і в значній

¹⁴⁾ Лекції по історії Греції, т. I. Введені въ исторію Греції. Обзоръ источниковъ и очеркъ разработки греческой исторії въ XIX и въ нач. XX в. Петроградъ 1915, ст. XV + 542 (це 3-е вид.).

¹⁵⁾ V. Buzeskul: Úvod do řeckých dějin. Podle 2. opraveného vydání přeložil J. Veverka. Praha 1909, ст. V + 360, вел. 8°.

¹⁶⁾ Головні рецензії: Dr. J. V. Prásek у Čes. Mus. Fil. IX (1903), ст. 296—304; теж його у часописі «Nár. Listy» 1903, 12. VI. Dr. E. Re却outka у List. Fil. 1905, ст. 272—273. Проф. С Жебелевъ у Ж. М. Н. Пр. 1903, серпень, ст. 479—494 та в «Сборникѣ отчетовъ о преміяхъ и наградахъ» за р. 1907 (мені недоступна) та інші.

¹⁷⁾ Ист. Эт., СПБ. 1911, ст. VI + 406, 8°: Леопольд Ранке (некролог з р. 1886), ст. 172—186; Генрихъ Зибель, какъ историкъ политикъ (з р. 1896), ст. 187—227; Альбертъ Сорель, какъ историкъ французской революції (з р. 1906), ст. 228—235; професор-гуманістъ (памяти М. С. Корелина з р. 1900), ст. 236—247.

мірі старих істориків, зокрема Тукидіда.¹⁸⁾ Згруповуючи ці вказівки і дані, ми отримуємо такі вимоги до історії і до істориків, які звичайно клав Бузескул.

Ціль історії — відшукання історичної правди. Історії нерідко приписували завдання бути суддею минулого, але Леопольд Ранке хоче лише показати: як власне було (*wie es eigentlich gewesen*).

Виходячи з такого встановлення цілі історії, саму працю історика можна поділити на три стадії: 1. у становлення історичного факту; 2. приведення установлених фактів у зв'язок поміж собою, з попередніми фактами, які також могли бути причинами, і з наступними фактами, що можуть бути наслідками; 3. виклад.

Факти встановляються шляхом аналізи критики джерел, до яких історична наука XIX століття додала документальні або архівні джерела. Так Ранке перший вказав на значення архівів і використав їх; особливо праця Г. Зібеля *Історія революцій доби від 1789 до 1800 р., 5 т. (1853—1879)* — це перша документальна історія революційної доби;¹⁹⁾ праці А. Сореля з історії французької революції, засновані на архівних матеріалах, над якими Сорель працював тринадцять років.

Поставлення фактів у зв'язок поміж собою і з попередніми та наступними фактами вимагає не лише аналізи, а й синтези. Установлення зв'язку є разом із тим — зрозуміння фактів. Ранке писав: »для історії потрібна не лише пам'ять, а й гострий проникливий розум: як трудно вже відрізити правдиве від неправдивого, з багатьох відомостей вибрati найліпше, найбільш достовірне! А тимчасом це лише частина завдання історичної науки: друга частина, величніша, але й тяжча, полягає в тому, щоб зрозуміти причини явищ і їх наслідки«. Ці думки висловив Ранке у своїй промові з р. 1836: *Спорідненість і різниця поміж історією і політикою.*²⁰⁾

Питання викладу — чи то в друкованих історичних творах, чи в лекціях з університетської катедри зв'язується, крім аналізи й синтези, також із стилем. Бузескул завжди на цей бік справи звертає увагу в своїх оцінках всесвітніх істориків. Напр., велике майстерство у Ранке в зображені взаємочинності й контрасту. Мистецькі характеристики декількома рисами дієвих осіб. Зовнішня форма у Ранке ніби не мистецька, уривчаста, але перекладати її із збереженням усіх відтінків

¹⁸⁾ Фукидидъ и новѣйшая историческая наука. Ист. Эт., ст. 29—37.

¹⁹⁾ Ист. Эт., ст. 194.

²⁰⁾ De historiae et politices cognatione atque discrimine. Ист. Эт., ст. 184, нот. 2.

мови — діло не легке. Він не любив зупинятись на тому, »was jedermann weiß«. Виклад легкий, ясний, яскраві характеристики у Зібеля. Бліскучий виклад, чудова мова, яскраві характеристики в Сореля.

Установивши ці три стадії роботи історика, маємо змогу також зформулювати відношення самого історика до кожної з цих стадій.

Так при першій стадії праці потрібна повна об'єктивність історика; недопустимі жадні перекручування і підтасування фактів.

Щодо другої, а рівної і третьої стадії, то тут уже починається акт суб'єктивний. Уже саме поставлення фактів у зв'язок з іншими фактами може бути таке чи інше; рівно ж і питання про причини і наслідки. Тому підноситься питання про особу самого історика і про межі його об'єктивності. Потурченою для встановлення певних вимог у цих складних питаннях може бути стаття Бузескула, присвячена Г. Зібелеві.²¹⁾ Зіbel' у своїй дисертації про історію готів Іордана виставив тезу, протилежну Тацитовій тезі: історію треба писати не *sine ira et studio*, а навпаки — *cum ira et studio*. Однак, цю сміливу тезу, якій Зіbel' був вірний усе життя, »треба розуміти не в тому сенсі, що Зіbel' нібито, рекомендував довільне поводження з фактами, а в тому, що історик повинен мати певні політичні й моральні переконання. Зіbel' був ворогом безличчя й вимагав від історика певного відношення до великих світових питань релігії, політики й національності. Тоді лише, на його думку, історія й може мати виховну силу й мистецьку форму; у протилежному разі вона буде бездушна або афектована«.²²⁾

Свою основну вимогу щодо історика: історик повинен бути критичним дослідником, знавцем політики й мистцем — Зіbel' розвиває широко. Історик повинен переживати те, що він описує, — жити у минулому, як його сучасник. Закон нашої природи, а тому й закон історії такий, що людина розглядає людські діла і страждання з іншим почуттям, ніж природник свої мінерали й інфузорії. Як дослідувач, історик повинен придавлювати всякий вплив свого суб'єктивного настрою; але при зображені внутрішнього змісту подій завжди виявиться суб'єктивна точка погляду спостерігача, а мистецьке зображення отримає свій відбиток уже цілковито від особи мистця. Критика дає лише окремі факти, подібно атомам, а кожна комбі-

²¹⁾ Ист. Эт., ст. 187—227.

²²⁾ Ueber den Stand d. neueren deutschen Geschichtsschreibung (1856). Ист. Эт., ст. 225.

нація, кожний зв'язок і висновок, без яких однак неможливо обійтись, є вже суб'єктивний акт дослідувача.²³⁾

Наводячи ці думки, Бузескул, однак, дуже чутливо стойть на межі об'єктивності. Він вказує, що сполучення історії і політики може привести до крайнього суб'єктивізму й тенденційності, до перекручування й підтасовування фактів, до судження про далеке минуле з погляду сучасності. (Від цього останнього не був вільний і Зібель.) »Раз історія пишеться *cum ira et studio*, вона легко, звичайно, перетворюється у звичайне знаряддя політики . . . в її служницю (*ancilla politices*), подібно тому, як у середні віки наука була „служницею теології“ (*ancilla theologiae*).« Сам, однак, Зібель, за незначними винятками, взагалі межі об'єктивності не переступав. Він у своїй праці про закони історичного знання висловив, навіть, думку, що завдання історичної критики і її методи ведуть до достовірності історії: наука ця у певних границях здатна досягти цілком точного знання.²⁴⁾ Він мав чудову школу і строгий критичний метод Ранке і був дуже серіозний і совісний історик, що любив істину, і на сторінках »*Historische Zeitschrift*«, що її редактував, нераз висловлювався проти тенденційності й перекручування фактів. Щодо питання про взаємовідносини поміж історією і політикою, що криють в собі, в разі крайності, небезпеку саме для історії, як науки, то Бузескул находить таке розмежування і взаємочинність поміж історією і політикою, що його влучно формулює Зібель: »було б значим кроком наперед з боку наших політичних партій, коли б вони звернулись до історичного обґрунтування своїх політичних тенденцій і покладали свою гордість і надію в тому, щоб іх змагання містили в собі продовження великого минулого. Було б не меншою заслугою з боку нашої історичної науки, якби вона . . . ясно встановила, які моменти в минулому означують поступовий рух нації і з якими, тому, належить зв'язати сучасне для досягнення справжнього прогресу«. Згідно з Зібелем, наука, звичайно, не створена для служення політиці, але вона все ж не повинна тримати на самоті надбані нею скарби, а повинна пускати їх в обіг на добро людства й батьківщини.²⁵⁾ Крім того, підкresлює Бузескул у Зібеля і те, що той надавав велике значення моральному моментові: »на думку Зібеля, відомі основні моральні аксіоми приложимі й мають обов'язкову силу для всіх часів, подібно основним законам логіки. Відкидати це — значило б відіймати в історії її моральний зміст і її научний характер. Без віри в існування

²³⁾ Ист. Эт., ст. 225.

²⁴⁾ Ueber die Gesetze des historischen Wissens (1864). Ист. Эт., ст. 208.

²⁵⁾ Iz передмови до »Die deutsche Nation und Kaiserzeit«, ст. XIV—XV. Ист. Эт., ст. 225.

морального, світового порядку Зібель не міг і уявити собі історичної науки. За його словами, »правительства й нації гинуть не без власної вини«.²⁶⁾ На цих думках і міркуваннях Зібеля Бузескул зупиняється докладно, бо вони є провідні для історичної науки XIX століття і разом із тим вони характеризують історичну й об'єктивну школу, що започаткував її собою Ранке. Із того, як Бузескул оцінює ці прояви історичної думки, з чим він годиться, а що, навпаки, не приймає і навіть осуджує, ми отримуємо певні підстави твердити, що Бузескул ідеологічно належав до ліпших представників історичної об'єктивної школи XIX ст. Ці думки, однак, він приложив до старовинної і зокрема до грецької історії, як то буде з'ясоване далі.

Тепер, перш ніж перейти до розгляду основних праць Бузескула, необхідно ще зупинитися на декількох питаннях загального характеру.

Так необхідно встановити, що саме вважав Бузескул змістом історії, а потім його відношення до таких питань, як значення особи в історії, економічний матеріалізм і нарешті націоналізм.

Змістом історії вважав Бузескул факти не лише політичні, а й національні, соціальні, економічні й культурні.

Це вияснюється із тих уваг, які робив Бузескул відносно праць всесвітніх істориків. Напр., увага на некористь »Всесвітньої історії« Ранке та, що в ній занедбано соціально-економічний бік, зокрема у питанні про занепад старого грецько-римського світу.²⁷⁾ На некористь Зібеля, що він в історії революційної доби соціально-економічний характер революції поставив лише на другому плані. Оцінюючи працю Зібеля взагалі, Бузескул вказує, що Зібель, не негуючи значення соціальної й економічної сторони, віддає виключну перевагу історії політичній, що є зрозуміле, бо для покоління Зібеля найважніше питання було — політичне й національно-державне об'єднання Німеччини.²⁸⁾ Розглядаючи працю Ранке »Німецька історія за часів реформації«, Бузескул зауважує: »занадто велику увагу уділяє (Ранке) політичним подіям, залишаючи трохи в тіні релігійний і культурний бік реформації, так що сила політичних подробиць і епізодів закриває собою основне явище доби — велику духовну боротьбу. В оправдання Ранке, звичайно, треба сказати, що політичні події того часу мали величезний вплив і на успіх реформації«.²⁹⁾ І в іншому місці зазначає Бузескул нахил

²⁶⁾ Ист. Эт., ст. 226.

²⁷⁾ Ист. Эт., ст. 182.

²⁸⁾ Там само, ст. 227.

²⁹⁾ Ист. Эт., ст. 178.

Ранке до зовнішньої політичної, чи точніше дипломатичної історії.

Оцінюючи високо, як видно із усього, соціально-економічні питання в історії, Бузескул разом із тим віддавав належну вагу і персональності в історії. Для нього заслуговували на повну увагу погляди тих істориків, які, нам може здатись, переоцінювали значення особи в історії. Однак, сам Бузескул і в цьому відношенні не переходив певної міри. Так про Зібеля він писав: »особистості взагалі він (Зібель) надавав іноді занадто велику роль: незадовго до своєї смерті в одному листі він так висловлюється: Я все ж тримаюся однієї думки з Трейчке: добу утворюють великі люди. Маса нічого не утворює; вона відчуває гнітючі потреби; освічені люди шляхом абстракції звідси утворюють ідеали будучого; рух росте, здається нарешті непереможним, але з цього нічого не входить, аж поки не з'явиться сильний чоловік, який не лише, як і всі, розуміє ідеали часу, але й добуває із своєї власної міці належні засоби для здійснення ідеалу. Так Біスマрк при об'єднанні Німеччини. Коли й де соціальна реформа знайде свого Біスマрка? Мені вона уявляється тепер у тій стадії, в якій знаходився німецький об'єднуючий рух коло 1844 р.: похвальні змагання, неясні перебільшування, фальшиві експерименти.«³⁰⁾ Ще яскравіше висловився про значення персональності в історії Сорель. Однак, останній говорить не стільки про великих людей, скільки про звичайні людські одиниці, що їх почуття й змагання хотів собі ясно уявити шляхом досліду історик.« В одній із своїх промов Сорель говорить, що великі події історії, як і ті пам'ятки, що в наших містах являються їх символами, — діло рук людських. Власне, людину треба шукати, знайти й воскресити в історії: вона одна містить в собі ключ. Це не невиразна людина, без певного обличчя й характеру, анатомічний предмет на столі лябораторії, — такої людини історія не знає, бо вона знає тільки людину живу й дієву; от цього власне чоловіка, що носить таке-то й таке ім'я, що у такій-то годині сказав такі-то слова чи зробив такий-то рух, його то треба якраз відшукати, допитати, виспovідати, навіть серед маси, — мало того, особливо й найбільше всього саме в масі, — бо маса скеровує події, як у просторах маси приводять у рух світи. Але маса зовсім не те, що океан, не скупчення крапель води, які є тотожні одна з одною й пропорційно знаходяться під таким самим тиском. Це — сполучення істот, з яких кожна є персональність, володіє душою з її прихильностями й ненавистями. Проблема їх спільноти чинності зовсім не проблема механіки: тут проблема людської

³⁰⁾ Там само, ст. 226.

симпатії й ненависті . . . Ось оцю людську стихію, персональну й особливу у кожній і треба виділити у актах й оповіданнях тих, які вели діла, підготували події й повідомляли про їх обставини. Історія живе документами, але документи дуже подібні до листів, писаних хемічним чорнилом: вони видають свою таємницю лише тоді, коли їх нагрівають і заставляють просвічуватись у полум'ї життя. Коли я, казав Сорел, говорив про людей, французів чи чужинців, я силкувався вірно віддати їх вчинки й проникати у їх наміри; я прикладав усіх зусиль, щоб їх зрозуміти, пояснити, викласти їх мотиви й прикласти до них найвищу міру людських думок і дій, яка зветься щирістю.³¹⁾

Ці довгі уступи, які ми наводимо за Бузескулом, показують нам світ тих думок, в якому він жив, в одному з найважливіших питань історії — про ролю особи в історії. Кожний історик повинен ясно здавати собі в цьому справу, оскільки він не обмежує своєї діяльності встановленням лише голих поодиноких фактів хронологічної натури. Кожний перший синтетичний виклад, кожна спроба ширшої історичної концепції вимагає від історика певної і свідомої відповіді на питання про ролю людської індивідуальності.

Економічному або історичному матеріалізму Бузескул присвячує лише декілька уваг. Він сам у своїх працях підносить значення соціально-економічних питань в історії. Він навіть вважає соціально-економічний напрям домінуючим сьогодні в науці.³²⁾ Однак, застерігається проти крайностей і однобічності історичного матеріалізму. »Він (економічний матеріалізм) є протестом проти ідеалістичного розуміння історії; він пробує звестиувесь складний історичний процес до одного первістку — до економічного фактору. Фундаментом історії він визнає продукційні відносини. Серед умов, при яких утворюється історія, економічні умови врешті є рішальними й ними обумовлюється історичний процес; політичний, юридичний, філософічний, релігійний, мистецький і всякий інший розвиток базується на економічному.³³⁾ Але цей погляд зве Бузескул »грубим перекручуванням історії« і каже, що в останню добу помічається ніби реакція проти матеріалістичного розуміння історії, неначе відродження ідеалістичного напряму. Навіть самі прихильники історичного матеріалізму . . . визнають значення політичних та інших умов; вони погоджуються, що ці умови розвиваються на підставі властивих їм законів³⁴⁾ і т. д. Бузескул, визнаючи сам велику вагу соціально-

31) Ист. Эт., ст. 233/34.

32) Введені в історію Греції (1915), ст. 475.

33) Там само, сг. 475—476.

34) Введені в історію Греції, ст. 473/4

економічних питань, в той самий час схиляється скорше до ідеалістичного розуміння історії. Зокрема з особливою симпатією він зупиняється на постатях тих учених, що належали до гуманістично-ідеалістичного напряму. Так проф. М. С. Кореліна він пише: »його цікавили переважно розвиток ідей, зміни в розумовому житті, в настроях окремої персони й цілого суспільства. Ідеї в його очах являються могутньою силою в історії. Широко освічений історик, він був цілком чужий від захоплення гим однобоким крайнім напрямом, який відомий під назвою економічного матеріалізму і який був тоді в такій моді.«³⁵⁾ Розуміння ваги соціально-економічного моменту в історії не обов'язково приводить істориків до економічного матеріалізму. Так німецькі історики Ю. Белох, Е. Мейер і навіть Р. Пельман, представники соціально-економічного напряму, — однак, не дійшли до крайностей економічного матеріалізму.³⁶⁾ Яскравий приклад із середини XIX століття: так уже проф. Т. Н. Грановський »розумів що соціальне питання не чуже було античності«.³⁷⁾ І той самий Грановський перестерігає проти матеріалізму. І робить це в записці міністрові народної освіти А. С. Норову з приводу »послаблення класичної освіти у гімназіях і неминучих наслідків цієї переміни«.³⁸⁾ Він попережав проти переваги природознавства, бо воно веде до матеріалізму . . »прищіплює молодим умам холодну самовпевненість і звичку виводити із недостатніх даних рішучі висновки.«³⁹⁾ Він стояв за класичну освіту, бо був поборником гуманності й ідеалізму, хоч в той самий час віддавав належне значення й фізіології (ст. 176). Бузескул з особливим пієтетом ставиться до постатей цих двох професорів-гуманістів — Кореліна й Грановського; іхній ідеалізм вабить до себе його духовний зір, і видно, що їх думки є також його думками.

Питання про націоналізм в історії, як науці, належить також до тих, що в них історик повинен собі здати справу. Бузескул мав нагоду висловити свої думки в цій справі в пізнішій рецензійній статті з приводу праці Дрерюпа *»Aus einer alten Advokatenrepublik (Demosthenes u. seine Zeit)«*. Радеборн 1916 р. Дрерюп став цілковито на бік македонської політики Пилипа і Александра. »Найважніший етап, каже він, побідного ходу грецької культури далеко на схід було створення велико-

³⁵⁾ Профессоръ гуманистъ (Памяти М. С. Корелина). Ист. Эт., ст. 236—47.

³⁶⁾ Введеніе в исторію Греції, ст. 477.

³⁷⁾ Объ отношеніи Т. Н. Грановского къ античному миру (по по-воду 100-ія со дня рождения Т. Н. Грановского). Гермесъ 1913, ст. 175.

³⁸⁾ Там само, ст. 178—179.

³⁹⁾ Там само, ст. 179.

грецької держави під владою Пилипа, який цим, наперекір дрібним парткуляристам тодішнім і нинішнім, став дійсно твердинею свободи й культури, який у всій своїй істоті, не зважаючи на грубі відворотні зовнішні сторони, був більше справжнім гелленом, ніж його не знавший меж високопрославлений син.« Цей погляд знаходить дійсно досить прихильників і може бути оправданий. Однак, Дрерюп сполучає з ним надзвичайно погірдливе відношення до Атен і призирство та інвективи на оборонця грецької незалежності, промовця Демостена.⁴⁰⁾ Приклад іншого відношення до того ж таки питання ми бачимо у Грановського, і це відношення з особливою симпатією відзначає Бузескул. Грановський був також прихильником македонських царів і зокрема Александра. Однак, він »відноситься до Демостена без того суворого, можна сказати, призирливого осудження, що до нього доходять деякі нові історики«; »Грановський не обвинувачував Демостена у політичній короткозорості, не обвинувачував у тому, що той боронив призначене на загибел відживше минуле і не пішов за новою силою. Він розумів мотиви Демостена, що спонукували його боротися проти Пилипа, розумів увесь трагізм його становища. Після занепаду Теб »замовк і великий голос Демостена« ... Демостен належав до числа тих трагічних постатей, що самотньо стоять в історії, що в них гаряча любов до минулого сполучається з ясною свідомістю неможливости викликати його знову до буття« ...⁴¹⁾)

Тепер, після того, як схарактеризовано відношення Бузескула до різних як загальних, так і окремих питань історії, ми можемо перейти до тіснішого розгляду його історичних праць із метою з'ясувати собі, як сам Бузескул відповідав тим чи іншим вимогам до історії й до істориків. Ідеологічна принадлежність Бузескула до історичної об'єктивної школи XIX ст. з її ідеями еволюції та універсальності не підлягає сумнівові і не потребує особливих дальших доказів. Ідея еволюції, тісно зв'язана з ідеєю універсальності, або освітленням історії по однокіх народів і явищ на тлі явищ всесвітньої історії. Так Зіbelль поставив французьку революцію у зв'язок з тим світовим процесом, що почався за три століття перед тим. А зокрема підкреслюється універсальність основоположника школи XIX ст. Л. Ранке, що історіюожної країни ставив у зв'язок з загальними європейськими відносинами.⁴²⁾)

⁴⁰⁾ В. Бузескуль: Германский ученый об »адвокатской республике«. *Анналы*. Петербург, 1922, ст. 189—193.

⁴¹⁾ В. Бузескуль: Объ отношении Т. Н. Грановского къ античному миру. *Гермесъ* 1913, ст. 173

⁴²⁾ Ист. Эт., ст. 185.

Як же ставився сам Бузескул у своїх працях до різних стадій історичної роботи, а зокрема до встановлення факту, до приведення фактів у зв'язок, до викладу.

Найбуденнішою і в той самий час найважнішою роботою історика є встановлення факту. Критичний талант Бузескула виявився уже в першій його друкованій праці (див. нот. 7.). В цій хронологічній замітці Бузескул стверджує, що одні історики (Карамзін, Погодін, Полевої, Зубрицький) говорили, що Мстислав Удатний захопив Галич (Галичину), після того як назавжди залишив Новгород, цебто 1218 р. або 1219 р., а інші (новіші дослідники: Солов'єв, Беляєв, Костомаров), що це було в межичасі між першим виходом Мстислава Удатного з Новгорода і Липецькою битвою, цебто 1215 р., а Бестужев-Рюмін один раз відносить цю подію до р. 1218, а другий — до р. 1215. Бузескул зіставляє дані різних літописних сводів⁴³⁾ і висловлює думку, що перевагу, очевидно, має думка попередніх істориків, які вважали, що Мстислав зайняв Галич по-перше після Липецької битви.⁴⁴⁾ Цікава цілком самостійна розвідка 23-літнього вченого, в якій виявилось його вміння оперувати джерелами історії в одному з найтяжчих питань — в установленні хронології.

Критичний талант Бузескула щодо писань інших істориків виявився у першій праці, присвяченій історії Греції. Це була докладна рецензія на працю М. Дункера.⁴⁵⁾ Розглянувши детально »Історію Античності« М. Дункера, Бузескул резюмує свої уваги й вказує на суперечності в Дункера з свідоцтвом головного джерела — Тукидіда: »Перікл, каже Тукидід, був першим з атенян того часу, сильний словом і ділом. Стоячи на чолі держави у мирний час, він правив помірковано й оберігав безпечності. Аteni досягли при ньому найвищої могутності. А коли почалась війна, то виявилось, що й тут він знав зарані сили держави. А коли він помер, то йще більше виявилась його прозорливість (πρόνοια) щодо цієї війни. Бо він твердив, що атенці переможуть, якщо будуть діяти спокійно, не будуть змагати до того, щоб поширити своє володіння під час самої війни, і не будуть піддавати державу ризикові. Але атенці поступили цілком навпаки... Перікл, бувши сильним своєю моральною гідністю і розумом і відомий своєю високою чесністю, вільно правив масою; але він не корився демосові, а навпаки демос корився йому, бо він набув влади,

⁴³⁾ Для нас у зв'язку з питанням про походження Руси може бути цікавим вираз новгородського літопису під р. 1218: »съзва вѣце... рече: хою поискати Галица...; поиде Мстиславъ въ Русь».

⁴⁴⁾ Ж. М. Н. Пр. 1881, березень, ст. 92.

⁴⁵⁾ Див нот. 11. Рец. на кн. Max Dunker: Geschichte des Altertums, Neue Folge. I—II Bd. Leipzig 1884—86.

не вживаючи недостойних засобів, і не мав тому потреби льстити юрбі, але, користуючись повагою, різко їй говорив наперекір. Так, коли він бачив, що атенці несвоєчасно сміливі, він своїми промовами пробуджував у них страх і, навпаки, бачивши, що вони занепадають духом без підстав, він пробуджував у них сміливість. По імені це була демократія, а на ділі — правління ліпшого мужа.» Ця класична характеристика ідеального державного діяча варта того, щоб до неї частіше звертатись, і Бузескул не раз у своїх працях її згадує. Можна думати, що саме Перікл був тою історичною персоноальністю, яка за студентських часів займпонувала молодому вченому. У всякому разі цьому історичному діячеві присвячена магістерська дисертація Бузескула. (Див. нот. 10.) Ця поважна і обсягом, і розміром праця скоро зробилась бібліографічною рідкістю. В основу її положено критичний розгляд джерел про Перікла, які Бузескул зіставляє поміж собою і їх оцінє. Належне місце відає він також розглядові праці тогочасних учених, присвяченої чи то оцінці Перікла, чи то головного джерела доби Перікла — Тукидіда. Бузескул цілковито не поділяє надмірного критицизму деяких учених, а зокрема Мюллера-Штрюбінга та Ю. Шварца.⁴⁶⁾ Бузескул і пізніше залишився вірним своїй оцінці Перікла й Тукидіда, і то тим більше, що пізніші досліди в області грецької історії внесли спокій у питання, показавши непотрібність і беспідставність занадто великого критицизму. Однак, Бузескул із властивою йому об'єктивністю вказує і на користь гіперкритики Мюллера-Штрюбінга у своєму «Введенії» з р. 1915 (ст. 106). Він від гіперкритиків бере лише ту вимогу, що і до найславніших істориків, таких, як Тукидід, треба також відноситись із критикою. (Ів. 107.) Магістерська праця Бузескула і тепер не втратила свого значення, бо подає значний матеріал для історії питання про Перікла, Тукидіда й інших істориків та зведенням поглядів не лише німецьких, а й інших тогочасних учених. Питанням, розглянутим у магістерській праці, присвячує Бузескул увагу і в пізніших працях. Так має й тепер значення для пізнання історичної методи зіставлення його поміж Тукидідом і найновішою історичною науковою.⁴⁷⁾ Багато того, що вважалось здобутком історичної науки XIX ст. (кригична

⁴⁶⁾ Müller-Strübing у працях: *Aristophanes und die hist. Kritik*. Leipzig 1873; *Thukydideische Forschungen*, Wien 1881, та статті у *Neue Jahrbücher f. Philol.*, 1883, 1885, 1886. — Введеніє, ср. 104 і д.

⁴⁷⁾ Див. нот. 18. Ця студія була надрукована також у збірників: *Commentationes Nikitinianae*. »Сборник статей в честь П. В. Нікітіна.« СПБ. 1901, ст. 218—225.

метода, використання документів архівного характеру, як написи, використання культурних пережитків, порівняльна метода, ідея еволюції) знаходить Бузескул у Тукідіда.

Питанням установлення факту шляхом критики історичного джерела присвячена докторська дисертація Бузескула (див. нот. 12). Скоріше був опублікований цей твір Аристотеля, на початку р. 1891, Бузескул прочитав доклад в засіданні Харківського Історично-Філологічного Т-ва 13./V. 1891, який був надрукований в липневій книжці Ж. М. Н. Пр. р. 1891 (ст. 12—24, див. нот. 13). В цій невеликій замітці зіставляє Бузескул дані «Атенської політії» про участь Темістокла у реформі ареопагу, переведений р. 462 пер. Хр. Ефіальтом, з іншими джерелами і приходить до висновку, що це місце у гл. 25 «Ат. політії» є пізніша вставка, а у всікому разі ніяк не допускає участі Темістокла у реформі Ефіальта.⁴⁸⁾

Також підготовою працею до написання докторської дисертації треба вважати велику статтю Бузескула в Ж. М. Н. Пр., присвячену питанню про нововідкриту «Атенську політію» Аристотеля (див. нот. 13), що також перед друкуванням докладалась у Харківському Іст.-Фіол. Т-ві. В цій студії Бузескул подає свої цінні причинки. Від його уваги не уникають навіть найдрібніші праці, як напр., в справі гратуса в «Ат. політії», в чому вбачили методу Ісократової школи і на підставі цього J. W. Headlam стверджував принадлежність трактату Аристотелеві.⁴⁹⁾ Ця розправа Бузескула в значній мірі у переробленому вигляді ввійшла у його докторську дисертацію.⁵⁰⁾

Бузескул у своїй дисертації підвів підсумок попередньої великої роботи і присвятів багато місця зіставленню текстів «Атенської політії» з іншими творами Аристотеля і творами інших письменників. Він обсужує загальний план твору Аристотеля, його методу, стиль і мову (ст. 154—155) і деякі особливості «Атенської політії» пояснює тим, що це мала бути популялярна книжка. Він констатує у Аристотеля методи аналогічні з методами Тукідіда і деяких істориків сучасних (172—173). Вважає також на хиби й недостачі Аристотеля, як невірність перспективи, прогалини, повторення, запутаність, і неясність деяких даних (175 і д.). Деякі хиби бере на рахунок переписувача і стану рукопису; а в тім знаходить аналогічні вади і в інших працях Аристотеля, як напр., нерівномірність

⁴⁸⁾ Ж. М. Н. Пр. 1891, ліль, ст. 24

⁴⁹⁾ J. W. Headlam: *Election by lot at Athens* (Cambridge, 1891).

⁵⁰⁾ Див. нот. 12—13. Перед появленням докторської дисертації Бузескул торкнувся справ, звязаних із «Атенською політією», крім статей у Ж. М. Н. Пр. ще в статтях у «Філ. Обозр.», т. IV (1893): Научная литература по греческой истории; і т. VII (1894). Ці статті мені не були доступні.

у розподілі матеріялу. Ці останні спостереження приводять його до певного пересвідчення в авторстві Аристотеля (11 гл.). З приводу питання, якими джерелами користувався Аристотель для складання своєї праці, було висловлено дуже багато різноманітних думок. Деяким думкам присвячує Бузескул цілі ескізи. Так М. М. Покровський⁵¹⁾ доводив, що Крітій, голова крайніх олігархів у Аtenах, яко автор тенденційних памфлетів *Лажедаціон* та *Өттальон* *політеіа*, був головним джерелом Аристотелеві не лише у віддлії про Солона, але й у віддлії про тиранію й про »Г'ятдесятіліття«. Бузескул у довгій примітці (ст. 251—254, нот. 2) робить цілком слушні уваги проти такого перебільшування значення Крітія.

В справі посудження джерел »Атенської політії« Бузескул не погоджується й з такими авторитетними ученими, як У. фон Вілямовіц-Меллендорф. Останній у своїй праці⁵²⁾ твердив, що: 1. Аристотель користувався творами Терамена, представника поміркованої олігархії, яка хотіла поновлення *πάτριος πολιτεία*, що 2. Аристотель користувався олігархічним твором часів Терамена; отже, приходить Вілямовіц-Меллендорф до висновку, що обидва ці джерела тотожні. Бузескул зауважує, що перше не доведено, бо слова Терамена (гл. 36 »Ат. пол.«) могли бути заховані традицією чи записані до якої небудь іншої праці, якою користувався Аристотель. Те правда, що Аристотель із симпатією ставився до Терамена і його ідей; однак, різкі напади кльовети на Солона ледве чи могли походить від Терамена; від нього і його партії скорше слід би очікувати приклонення перед Солоном, а напади на Солона — від партії Крітія. Вілямовіц-Меллендорф до Терамена відносив також історію правління 30-ти, цебто деякі події, які сталися уже після смерті Терамена, що до кінця правління 30-ти не дожив... Бузескул вказував, що визначний учений у питанні про джерела »Ат. пол.« не був вірним собі: він »раніш іронічно висловлювався про прагнення (роз, гіперкритичних дослідників) »für jede Zeile den Vater ausfindig zu machen«, бі навіть у своїй останній праці »Aristoteles und Athen« він нераз відмовляється від гонитви за іменами, а робить — не дуже вдало — виняток лише відносно автора памфлету, яким користувався Аристотель.«⁵³⁾

Бузескул для доби pp. 480—411 припускає в Аристотеля не одно, а кілька тенденційних джерел. Так могло бути у нього під рукою і джерело, складене в дусі крайньої олі-

⁵¹⁾ У праці: *Этюды по Афинской политии Аристотеля*. М. 1893 (Не була доступна.)

⁵²⁾ U. v. Willamowitz-Moellendorf. *Aristoteles u. Athen*. 1843. I. S. 164—166.

⁵³⁾ В. Бузескуль: *Афинская полития Аристотеля*. ст. 257, нот. 1.

гархії із табору 30-ти тиранів; однак Аристотель відноситься до нього з недовір'ям і те, що той невідомий автор говорив *βοιλόμενος βλαφημεῖν*, рішуче відкидає. Було також і джерело в дусі поміркованої олігархії з її співчуттям до *λάτριος πολιτεία*, до чого із симпатією ставився Аристотель. Ці джерела могли бути написані в кінці V в., але могли бути складені й пізніше, бо думки такі, напр., похвалення *λάτριος πολιτεία* зустрічаються у Платона, Ісократа (Ареопагітіко) і т. д. Тримаючись тієї думки, що Аристотель мав кілька джерел, Бузескул зокрема зупиняється на подібностях в його творі до деяких місць із аттичної комедії, порівняння з якої, як і інші зіставлення, Бузескул проводить самостійно. Так у Аристотеля відмічається нешляхотне походження Клеона, а в комедії воно осміюється; Перікл, згідно з Аристотелем, не цілком самостійний діяч; на нього сильно впливає Дамонід; і в комедії Перікл часто зображується діючим під чужим впливом, напр., Аспазії і того ж таки Дамоніда; характеристика Клеона в Аристотеля цілковито відповідає характеристиці цього демагога не лише у Туккіда, а й в аттичній комедії; а Нікія, навпаки, Аристотель заразовує до ліпших державних мужів; і комікі відносяться до Нікія взагалі із симпатією (напр., у Телекліда: *φίλος γὰρ ἀνήρ, σφρονεῖν δέ μοι δοχεῖ*.)

Це показує, пише Бузескул, оскільки поширені були відомості її погляди, подібні тим, що ми їх знаходимо в Аристотеля у відділі про »Г'ятдесятіліття« та Пелопонеську війну, і як тяжко пристосувати до одного певного імені антидемократичну тенденцію, що відбилась в Аристотелевому трактаті.⁵¹⁾

Докторська дисертація Бузескула, що з неї ми навели лише деякі зразки його методи, утворила йому місцну підвальну для дальшої і наукової, і педагогічної роботи. Темам, зв'язаним з »Атенською політоєю« Аристотеля, він присвячував і пізніше статті. Так р. 1912 у невеликій статті⁵²⁾ він розглядає думки, що їх висловили О. Seeck (у *Klio*, т. VI, 1904) і Mess (у *Rheinisches Museum*, 1911), і погоджується, що в оповіданні про події 411—403 рр. Аристотель користувався трактатом одного з прихильників Терамена, але з рішучістю відкидає їх погляди, що те саме джерело положено в основу решти історичної частини »Атенської політії«.

Прагненням вистудіювати джерела історії і дати певні зразки, як їх критики, так і оцінки модерного досліду в науці грецької історії викликане появленням праці Бузескула, що,

⁵¹⁾ Ibid., ст. 260.

⁵²⁾ Новійша гіпотеза об'єкта источника «Афинской политии» Аристотеля. Одеса 1912, ст. 13. Окрім відбитки із »Сборника в честь Э. Р. фон-Штерна (300 и д., т. XXX), реф. у »Гермесъ« 1912, ст. 223—4.

власне, ї утворила їому ім'я. Це його відоме »Введеніє в історію Греції« (див. нот. 14—16). Праця ділиться на два великих відділи: I. Огляд джерел (ст. 1—234) і II. Нарис розроблення грецької історії у XIX і на початку ХХ ст. (ст. 237—574). Джерело історії він приймає у широкому сенсі: не лише історичні твори, записки учасників, а й твори мітологічні, пам'ятки мови, твори красного письменства, нарешті, географія є у нього джерелами історії. Зокрема, звертає він увагу на написи, як кам'яний архів старої Греції, та пам'ятки матеріально-мистецької культури. Даючи огляд старих істориків, він не обмежується лише сухим перерахуванням тих чи інших творів та поглядів на них у наукі, але й зазначає і реферує найважніші місця, провідні ідеї, ілюструє спосіб писання того чи іншого автора та відношення його до своїх джерел. Зокрема, крім того, він любить зіставляти методи писання, відношення до джерел античних істориків і модерних, і в цьому відношенні його характеристики старовинних істориків, зокрема Тукидіда й Полібія кидають на античну історіографію нове й несподіване світло й поширяють перспективи найmodернішої історіографії далеко в глибину віків. Завдяки цьому та широкому розумінню в Бузескула джерел історії, книга набуває значної і загальної цінності. Вражає також повність його огляду античної (грецької) історіографії. Правда, критика завважувала, що не дано більшої уваги промовцям, як джерелові історії, та не згадано тих творів римської літератури, які можуть відноситись до грецької історії, принаймні для повноти огляду.⁵⁶⁾ Однак, у 3-му виданні, яке ми маємо під рукою (з р. 1915), є, хоч і коротка, але стисла й багата на літературні вказівки, замітка про ораторів (ст. 44—47), рівно ж згадуються і римські історики (напр., Корнелій Непот, ст. 206 та інші).

Коли для складання першої частини »Введенія« Бузескул мав попередників (Ваксмут, Шефер), яких він, однак, перевищував детальнішим оглядом кожного джерела, то для другої частини, можна сказати, попередників у нього не було. Починає він цю частину з нового »Відродження класичної старовини« у XVIII і XIX вв. (ст. 237), подає перегляд науки від Вольфа, Нібура і Єека до Грота (242), від Грота до кінця 60-х років (270); подає далі більший розділ: розвиток епіграфіки та археологічні відкриття 70-х і 80-х рр. (ст. 311), оброблення грецької історії в 70—80-х рр. (ст. 362); відкриття 90-х рр. XIX ст. і початку ХХ ст. (відкриття папірусів) (ст. 387); найновіші праці з історії Греції (470) і в кінці — загальний характер сучасного наукового руху в ділянці грецької історії (ст. 553).

⁵⁶⁾ С. Жебелевъ: Рецензія у Ж. М. Н. Пр. 1903, авг., ст. 483 і д.

Рецензенти (див. нот. 16) з приємністю відзначили той факт, що Бузескул, розглядаючи праці європейських учених, звернув належну увагу також на праці слов'янські (Ф. Грота, І. Капарова, Пероутки, Клінгера, Шкорпіла та ін.). Як високо ставили чеські учені Бузескула, як історика, показує нам рецензія др. І. В. Прашека, який, м. і., писав: »Buzeskul jest historikem velkého stylu, ovládajícím samostatně veškeren obor dějin světových dle vzorů, jež podali v Německu Ranke, Droysen a Dunker, ve Francii Duruy, v Italií Lombroso.«⁵⁷⁾ Огляд Бузескула розроблення науки грецької історії дає змогу кожному молодому історикові орієнтуватися у питаннях грецької історії і, зокрема, в її історіографії. Крім того, огляд цей знайомить із історичною методою взагалі, і, щодо цього, його праця є необхідна для кожного історика, який би відділ історії він собі не обрав. Сам Бузескул надавав дуже великого значення подібним оглядам розроблення науки грецької історії: він дивився на це, як »на сторінки з історії розумового життя старовинного світу і XIX—XX в.⁵⁸⁾ Має значення і те, що в книзі Бузескула звернуто увагу на археологічні відкриття, як в самій Греції, так і на периферії грецького впливу, що до неї належала також і територія України за античної доби. Огляд археологічної роботи на Україні, на місцях колишніх грецьких колоній та в могилах південної України доведено до 1915 р. Ввійшли сюди відомості й про розкопки могили Солоха, що її розкопав остаточно р. 1913 (ст. 462—65) у Мелітопольському повіті в Таврії М. І. Веселовський. Знахідки з цієї могили, мистецькі грецькі вироби, мало були відомі через війну, яка скоро почалась. Присвячує також увагу Бузескул і »Трипільській культурі«, що її відкрив на Київщині В. В. Хвойка (ст. 466—467).

Останні сторінки своєї праці присвячує Бузескул зв'язкові грецької історії із всесвітньою історією взагалі, проводячи послідовно всесвітньо-історичну точку погляду, і зокрема присвячує він увагу питанню, хто має займатись грецькою історією: класичний філолог, чи історик. Навівши крайню думку Вілямовіца, який вважав, що класична історія — діло філологів-класиків, і думки протилежні (Р. Пельмана, Ед. Маєра, Ю. Белоха та ін.), Бузескул пише: »Суперечка про те, хто має займатись грецькою історією, нам здається в суті зайвою. Філологи й історики в ділі вивчення старовини повинні йти поруч. Бо ж вихідною точкою для кожного історика-дослідувача є текст, все одно, чи є то документ, чи свідоцтво якого-небудь автора, і перша умова — уміти точно і пра-

⁵⁷⁾ Dr. J. V. Prášek: české Museum Filologické, IX (1903), st. 297.

⁵⁸⁾ Введені, ст. XI.

вильно розуміти цей текст, що на ньому базуються історичні побудовання й висновки. Історик грецької старовини повинен володіти належним знанням античної літератури, археології, епіграфіки. З другого боку, філологові не має бути чужа широка історична точка погляду.⁵⁹⁾ До цього останнього слушно і з сумом зауважив др. Прашек: »zkušenost ukazuje, že požadavek, jež Buzeskul do filologů vznáší, zůstává dosud daleko za proneseným přáním.⁶⁰⁾«

Цінна далі і вказівка про участь також правників у ділі вивчення грецької історії і вичерпуючий майже огляд праць історично-правничого характеру.⁶¹⁾

Є тут на місці відзначити також і добрий літературний стиль Бузескула, як у цьому творі, так і в інших його працях.

»Введеніє« разом з попередніми працями із грецької історії має діло переважно з історичним джерелом, установленням історичного факту; навіть в огляді оброблення науки грецької історії Бузескул зокрема зупиняється на відкриттях нових фактів і посуджує відношення різних учених до фактів. »Введеніє« являє собою 1-ший том широко задуманої праці під титулом »Лекції по історії Греції«, 2-им томом мало бути: »Історія Греції до Персидських войн«, а 3-м — »Історія аєнської демократії« у новому обробленні.⁶²⁾ Однак, світова війна й події після неї стали на перешкоді здійсненню цього плану: вийшов лише 1-й том, що його ми оце розглянули, 2-й і 3-й не вийшли. Коли із попередніх праць і з »Введеніє« ми можемо утворити собі повний образ того, як Бузескул відносився до джерела історичного і до встановлення історичного факту, то уявлення про те, як він використовував факти для історичного суцільного викладу, ми можемо скласти з його праці: »Історія аєнської демократії«,⁶³⁾ що в переробленому вигляді мала становити 3-й том його »Лекцій«.

В цій праці, що зустріла також прихильну критику і щодо змісту, і щодо приступного викладу,⁶⁴⁾ Бузескул, почавши з 8-го століття, подає нам хід історії Греції, зупиняючись головним чином на Атенах і доводячи історію до часів геленізму. Ця праця з'явилася наслідком самостійного оброблення матеріялу і показує нам уміння Бузескула оперувати джерелами історії, комбінувати факти, ставлячи їх у причинову за-

⁵⁹⁾ Введеніє, ст. 568.

⁶⁰⁾ Dr. J. V. Prášek: č. M. F. (1903), st. 304.

⁶¹⁾ Введеніє, ст. 568, та нот. I (ст. 568—69).

⁶²⁾ Введеніє, ст. XV (передмова).

⁶³⁾ СПБ. 1909, 8⁹, ст. VII + 468. Є також пізніше популярне видання: Афінська демократія, с рис. Харків, 1920, яке мені не було приступне.

⁶⁴⁾ Н. И. Кар'євъ, рецензія у Гермес-і 1909, VI, ст. 241—243.

лежність, і робити певні висновки. Рівно ж може вона бути зразком, як історичної синтези, так і доброго викладу.

Популяризації знання про античний грецько-римський світ спричинився Бузескул своєю, порівнюючи, меншою працею під заголовком »Античність і сучасність«, що була видана двічі перед війною і є також у чеському перекладі, який ми маємо до розпорядження.⁶⁵⁾

Яка точка погляду або який підхід проф. Бузескула до розглянутих ним у цій книзі питань? Проф. С. Жебелев, у своїй рецензії на I-е видання⁶⁶⁾ вказує, що Бузескул »постійно виходить від джерела, що подають йому літературні й документальні дані й торкаються зачеплених ним питань, дотепно підмічує аналогії античного, вірніше старогрецького життя з сучасним і викладає результати свого вивчення й спостереження мовою простою і в простоті своїй докладної й захоплюючою.« Книга поучна і матеріялом, і надзвичайно обережним методом, — бо »ліпше не договорить, ніж переговорить«. До цього треба додати, що деякі статті вже раніше були оброблені в інших виданнях. Так у »Істор. эт.« ми бачимо велику статтю: »Жіноче питання в старовинній Греції«,⁶⁷⁾ а такі справи, як шкільництво у Греції, були в добу складання книги надзвичайно актуальні, завдяки відкриттям папірусового матеріалу, що стосується до шкільного життя, починаючи від актів шкільних надацій і кінчаючи шкільними вправами. Крім того, Бузескул ілюструє питання школи вказівками на ріжноманітні малюнки на вазах, малюнки, що можуть бути автентичними ілюстраціями тодішнього буденного шкільного життя. Рівно ж і справа міжнародних арбітражних судів була тоді дуже актуальнна, і цій справі Бузескул пізніше присвятив статтю у »Вѣстник Европы«,⁶⁸⁾ яка і ввійшла, на бажання авторове, у чеський переклад його книги, яко IX гл.⁶⁹⁾ Книга Бузескула відповідає станові науки грецької історії найновішої

⁶⁵⁾ В. Бузескуль: Античность и современность. Современные темы в античной Греции. СПБ. 1913, 8⁰, ст. 196, вид. 2. СПБ. 1914. У другому виданні значніші доповнення: Положение хліборобського населення за Птоломеем. Антисемитизм в Александрії. Предметы навчания в греків. Деякі риси з життя грецьких міст: нагляд за джерелами, улицями, торговлею, регулювання цін і т. д. Чеський переклад із другого видання з додатками: V. Buzeskul: Antika a přítomnost. Z ruštiny přel. Karla Novotná. Nové rozhledy. Praha 1923, st. 180.

⁶⁶⁾ Гермес, 1913, ст. 77—78.

⁶⁷⁾ Ст. 38—70; друковано раніше у ювілейному збірнику СПБ Вис. Ж. Курсів »К свѣту« СПБ. 1904.

⁶⁸⁾ Международные третейские суды въ древне-греческомъ мірѣ. 1917, апр.—июнь.

⁶⁹⁾ Antika a přítomnost, st. 178 (poznámka vydatelova). На жаль, у чеському перекладі не подані вказівки В. Бузескула на фахову літературу.

доби, коли залишений був погляд, що старовинний світ був чимсь цілком відріжним від нового світу.⁷⁰⁾

Бузескул не лише стояв на всесвітньо-історичній точці погляду у своїх працях, а й володів матеріалом всесвітньої історії.

Так його праця, присвячена відкриттям в області історії Сходу,⁷¹⁾ вказує на його докладне ознайомлення з літературними й археологічними джерелами історії Сходу, і в цьому відношенні може бути вступом до вивчення історії Сходу. На тему цієї книги читав Бузескул курс р. 1920/21 у б. Харківському університеті, а книга писалась »в найтяжчі моменти моого життя, при найбільш несприятливих умовах, у пригнічуочому положенні... але робота над нею була мені втіхою, в ній я знаходив забуття; вона підтримувала в мені душевну бадьорість«.⁷²⁾ Основним проблемом цієї книги вважає Бузескул залишення без огляду Індії. Складається книга з відомостей про розшифрування гієрогліфів та клинопису, про роботу учених усіх народів над новоздобутими літературними та епіграфічними текстами, про археологічні експедиції у країни класичного Сходу і висліди їх роботи. Численні вказівки на фахову літературу, виїмки найцікавіших місць із нововідкритих джерел, як напр., із законів Хаммурабі (ст. 171 і д.), Тельмаринської кореспонденції (ст. 87 і д.); сторінки, присвячені побутовим моментам самої археологічної роботи, її періпетіям, труднощам, як урядовим так і з боку населення, читаються із великою цікавістю і викликають велику повагу до відданої праці археологів.

За тим самим планом написав він і другу частину праці, присвячену старогрецькому світові.⁷³⁾ Всі найновіші дані, які тільки можна було роздобути при незвичайно несприятливих умовах для наукової праці, ввійшли в цю книгу, так що вона може бути доповненням до його »Введення«. Зокрема цінні зіставлення поміж егейською і трипільською культурою (ст. 177—178) Егейській культурі присвячена була окрема стаття, що з'явилася у »Вѣстникъ Европы« 1916 р.⁷⁴⁾

Присвятивши головну увагу грецькій історії, Бузескул римської історії торкався мало, лише в працях, присвячених пам'яті видатних істориків (Ранке, Зібеля, харківського про-

⁷⁰⁾ Див. »Введеніе«, ст. 567 і д.

⁷¹⁾ Открытия XIX и начала XX века в области истории древнего мира. Ч. I. Восток. Петербург. Academіa. 1923, ст. 1—222.

⁷²⁾ Передмова, ст. 7 (там само).

⁷³⁾ Открытия XIX и нач. XX века в области истории древнего мира. Часть II. Древне-греческий мир. Academіa. Петербург 1924, ст. 181. 80.

⁷⁴⁾ Древнейшая цивилизация в Европѣ. Вѣстникъ Европы, 1916, авг. — Окрема книжка: Харків 1918 р.

фесора Луніна). Середньовіччу присвячена його вступна лекція (див. вище ст. 4); крім того праця про Арнольда Брешіанського (там само); Ренесансові — розгляд наукової діяльності проф. Кореліна. Історія папства, реформація, французька революція, історія XIX ст., об'єднання Німеччини — у працях, присвячених Ранке, Зібелеві, Сорелеві (див. в.). Історії слов'ян присвячені найперші праці про Мстислава Удатного, які, власне, відносяться до історії України за княжої доби (див. в. нот. 7—8). Крім того, належить Бузескулові »Історія реформації й католицької реакції в Польщі« у »Лекціях із всесвітньої історії« Петрова.

Наш розгляд наукової творчості Бузескула приводить до таких підсумків. Головна доба, що її студіював Бузескул, як історик, це — грецька історія. Його заслуги не мали дослідчого характеру, а в значній мірі педагогічного: він дійсно вводить у студії грецької історії, він наочно вказує методу своїми спеціальними розвідками й дисертаціями. Універсальность Бузескула ніскільки не пошкодила його спеціальній ділянці — грецькій історії, а навпаки, сприяла освітленню подій і явищ античності з точки погляду всесвітньої історії, сприяла його власному зацікавленню, а разом з тим мусила викликати зацікавлення у його слухачів і читачів. Історизм Бузескула вихідною своєю точкою мав не класичну філологію, а історію взагалі і всесвітню зокрема. Любов до історії пробуджена була в нього ще в дитинстві. Момент зацікавлення історією з дитинства він зазначає у великих німецьких істориків. Цей момент дає і нам нитку до зrozуміння Бузескула, як історика.

Ми розглянули праці Бузескула аналітичного характеру, його дисертації й статті, але він у них давав також і синтезу. Свідомість потреби писати для ширших кол і при тому добрим літературним стилем спричинилась до того, що його праці не залишились на сторінках фахових журналів. А саме його заінтересовання ходом і розвоєм історичної науки, особливо в області античної історії, рівно ж його докладне знання творів світових істориків і мистецьке їх зреферування дають нам багатий матеріал для, т. м., практичної методології історії.

Все життя Бузескула зв'язане з Харковом і харківським університетом, а тим самим і з Україною. Деякі останні його праці писані українською мовою. Так у ювілейному збірникові на пошану акад. Д. Й. Багалія (Київ 1927) вміщена його стаття: »Студіювання стародавностей північного чорноморського побережжя і їхня вага з погляду грецької та світової історії« (ст. 167—182), яка містить в собі не мало нових думок і розглядає справу грецької колонізації у властивому Бузеску-

лові, всесвітньо-історичному аспекті. Обраний був Бузескул і членом Всеукраїнської та Всесоюзної Академії Наук.

До самих останніх днів свого життя Бузескул не припиняв наукової роботи, не зважаючи на всі несприятливі обставини для наукової роботи й життя. Остання, відома нам, але недоступна праця Бузескула: Всеобщая история и ея представители в России в XIX и нач. XX вв., ч. I. Вид. А. Н., Лнгр. 1929, ст. 218.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Ein Blick über das wissenschaftliche Werk Buzeskuls läßt folgende Betrachtungen aufkommen:

1. Der historische Zeitraum, mit dem Buzeskul sich hauptsächlich befaßte, war die Geschichte Griechenlands. Wertvolles leistete er als Geschichtsforscher, seine größten Verdienste aber sind pädagogischer Natur: er führt wirklich in das Studium der griechischen Geschichte ein und zeigt dabei in seinen speziellen Schriften und Aufsätzen seine strenge methodische Schulung an.

2. Bei Buzeskul bildete die klassische Philologie nicht den Ausgangspunkt seines Schaffens, vielmehr war es die Geschichte im Allgemeinen und die Weltgeschichte im Besonderen. Die Vorliebe zur Geschichte kennzeichnet sich schon bei ihm in Kindesjahren. Der für seine Zukunft entscheidende Moment, der schon bei dem Kinde geistige Interessen zum Erwachen brachte, ist auf den Einfluß der Lektüre großer, deutscher Geschichtsforscher zurückzuführen. Dieser Moment bleibt uns ein Leitfaden zum besseren Verständnis Buzeskuls als Historiker.

3. Seine spezielle Domäne d. h. die Forschung griechischer Geschichte erlitt durch seine universelle Methode keinen Abbruch, im Gegenteil die letztere förderte sein Werk in der Beleuchtung einzelner Ereignisse und Erscheinungen, sie belebte seine eigenen Forschungsinteressen und rief eine rege Anteilnahme bei seinen Hörern und Lesern hervor.

4. Seine wissenschaftlichen Arbeiten sind zum Beispiele nicht nur für historische Analyse, aber auch für historische Synthese geworden. Außerdem ist sein Stil ungemein literarisch gewandt. Das ist eben der Grund, daß seine Schriften nicht als Alleingut der Fachzeitungen verblieben, sondern einen Weg zu breiteren Leserschichten sich anzubahnen versuchten. Die rege Anteilnahme an der Evolution der historischen Wissenschaft, insbesondere auf dem Gebiete der Antike, ferner die genaue

Kenntnis der Werke großer Historiker und nicht zuletzt seine künstlerische Darstellungsweise bilden eine reiche Fundgrube für praktisch-methodologische Geschichtsforschung.

5. Das ganze Leben Buzeskul's ist an Charkiw, an Charkiwer Universität und folglich an die Ukraine gebunden. Einige seiner letzten Arbeiten sind in ukrainischer Sprache verfaßt worden. So bringt sein Aufsatz: »Die Erforschung der Altertümlichkeiten an der Nord-Küste des Schwarzen Meeres, und ihre Bedeutung im Zusammenhange mit der griechischen und Weltgeschichte« — erschienen im Jubiläums-Almanach zu Ehren des Akademikers Prof. D. J. Bahalij (Kyjiw 1927, S. 167—182) — eine Fülle neuer Gedanken und schildert unter einem Buzeskul eigentümlichen allgemein weltgeschichtlichen Gesichtspunkte, die Vorgänge griechischer Kolonisation. Buzeskul wurde zum Mitglied der allukrainischen und all sowjetischen Akademie der Wissenschaften gewählt.

